www.writers.kz
№24 (3292)

РУХАНИЯТ

Kazakh_adebiety@mail.ru
15.06. 2012

Шәкәрім поэзиясын бірнеше ғасырлы бұлақтардан, қазақ ауыз әдебиетінен, Абай шығармашылығынан, Шығыс, Батыс Европа әдебиетінен толымды нәр алып барып, бұғанасы берік бекіген поэзия деу керек. Әсіресе орыс өлеңдерін, поэмаларын ыждаттылықпен зер салса оқып, өзіне өтімді ерекше өлеңгені көп көңілінен шыққан. Пушкинді қырда қазақша сөйлетпен Абай ұстазынан кейін Шәкәрім Құнанбердіұлы Пушкин прозасына қаптап оранды.

Шәкәрім және Пушкиннің «Дубровский»

Өтеген КҮМІСБАЕВ,
Ораңтау және Индология кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор

«Дубровский» мен «Боран» хикаясын өлеңмен өрнек тап, қазақ тыңдаушысына таныстыр, жазы, уақыты етіп берді, қазақ оқушысының ынтасы ауып кетіп, «сезімдік» сұрыпталып бұл да хат шеберлігінен, ізденімпаздықтан тұсқұрып жатқан кемел құбылысекенсіздіг ік ісжоқ, бізбұрын осы теоретиктік байланыс жайын сонғы кезде ғана ашып, ашуға ынтасы ізденістерінде, шығармаларын, ақ, белгіті, әдебиет зерттеушісі Кайрыл Мухаметханов «1908 жазылған», — дейді. Екі мәліметтің ауысы қашық емес, жобаға келіп тұр. Шағырма 1924 жылы Семейде жеке кітап бөп басылып шығады. Содан он бес жыл өткен соң 1935 жылы Қазақстан көркем әдебиет баспасынан А.С.Пушкиннің «Дубровский» романы шығады. Құрастырушы Бейсенбай Кенжебаев осы жиналқа «Дубровский өнгімесін» қосып жібереді. Оқиғасы, XIX ғасырдың басталуы он жылы 1903-1910 жылдар. Шағырма ауызша дастандар жазған жемісті жылдар болғанмен, Қатаранның ұш-тұрт шығармасы бірінен кейін бірінің артынан тастау іріі талантпен ғана қолынан келетін шығарма. Соқ ылмаған Шәкәрім қазыла ізденіп, Батыс, Шығыс, орыс кітаптарын қотарып оқыған сияқты. Тақырыптарын жүкпей-ақ, ешқандай шектеулерсіз іле-шала келіп просаға аралысқан. Міне, Абай қалқаны қуана таныстқаш Пушкин парасатын шәкіртпен осылайша кеңейтіп, таратып өкетеді. Шәкәрім Құдайбергіұлының үлгісі соған ұқсас. Қазақ қоғамына, өмірінде жақын, үнемі дерт шығармасына иек артып, оны ана тілінде тоқ жыалайды. Пушкин «Боранды» бөліп алып, қазақы бесікке сап тербетуінде жай нәрсе жатпауға тиіс. Мұнда бір мәнік бар. Пушкин прозасының жай ғана көркіне бермес сияқты Шәкәрімге шалқар шабыт сондап шығарды, ақсүйек болмасы өскерп Дубровский деп аталмаң Дубровскийге өлеңгеі сөбен сомдап шығарды. Пушкин жсерінің ауыз мұлдем бір болек қазақ дастанын дуытне жеңгіл. Бірақтар зерттеушілер «Дубровский» жазылмаңы десеңді. Бұл дода анықталған анықтамаңа жата ма? Автордың өзі «аударма» дегеен сөзді қолданбапты. Ал, Абай, Шәкәрім тұсында қазіргі мағынасындағы аударма ятты термин болмы ма? Болмаса, неге «аударманың» ині айтпп, жиі қолданмаы. Ойланайыкшы...

Шәкәрімнің шарқ ұрған ойларының бір толкыны кеп Пушкин прозасыны мандайын тіреп. Мұндай такырыптың соз тұстағы ізденістер, даласы ұшын ақтаңдылығы, әлеуметтік мәні, ұлттық эстетикалық дастұрмен ұлдесті алуы шынын мақсатымен сонымен бірге, эпик ділінің жаңр бір жақсы ойлап сқалы. Россиядағы кепестрошнайк қоғамнемірінің картиналары, тинтік бейнелер, жаңадан ояныш кезде жаңтан зор кіштін сомдап шығарды. Пушкин жсерінің ауыз мұлдем бір болек қазақ дастанын дуытне жеңгіл. Бірақтар зерттеушілер «Дубровский» жазылмаңы десеңді. Бұл дода анықталған анықтамаңа жата ма? Автордың өзі «аударма» дегеен сөзді қолданбапты. Ал, Абай, Шәкәрім тұсында қазіргі мағынасындағы аударма ятты термин болмы ма? Болмаса, неге «аударманың» ині айтпп, жиі қолданмаы. Ойланайыкшы...

Пушкин прозасынын тигізген әсері соншалықты, ақын оны қарасөзбен айтып жеткізе алмасына көз жетіп, қазақша оқтын бір бұлақты қарп ашып, ішінен алып шығады. Қазақ ұғымына қонымды жаңа шығарма тыңдаушысын елен еткізеді, тәржіма, өзіндік күйінде ел арасына ауысқа таралып кетеді, Пушкиннің өнгімесі» жиырма жылдағ жыік халық жүрегінде, есінде өмір сүреді. Дастанның баспа жүзін көрмей жатып бұлай тарап кетуінің ешқандай талантының кетеурінділіктін, халықтытығын, адамсүйгіш мінезін танытады. 1924 жылы ақпанның 6-сінде тіріс інде Семейдегі Ш.Ш.Уалиханов шысқа, 1935 жылы А.С.Пушкин атындағы мәдыысмен қайтадан басылып шығады. Сөйтіп, орыс повесі қазақтың өлеңмен жазылған нақысына айналды. Қазақ қаламгері әдеби ерлік жасады. Шәкәрім «Дубровский өнгімесін» бастамастан бұрын «Созалдынан» деп 124 жол кіріспе береді. Шығыс классиктерінде мұндай кіріспе кейде тарау-тарау түсіп, ұзанқұран кететіні де бар. Шәкәрім оған бармай, тура жолды тандап алады, яғни не себепті қозға алғанын, ол сөздің қазақша керектігін, кімнен, қалай қабылдарын қысқаша баян етеді.

Осы сөзін айтты деп кейбір кұзын,
Ұрмай соқпай болар-ақ менің жазым.
Неғі айтты ені сұрамас, кім айтты дер,
Білмей жүрін өзінің ауру-саулы, —
дейді ақын кіріспе сөзінің аяқ жағында. Демек, ол «Дубровский өнгімесіне» оқушысын ойлап ала дайындап алады. Ен басында «дуние кәрінің» жаралған уақыттан бері адамзат тұмаңдана шолу жасап, бейбітшілікті, адал еңбекті, ғылымды, сөз құдіретін арақтап айтып кетеді.

...Жер айналмай тұрмайды дуние жай,
Келер, кетер адамзат із қалдырай.
Сол өткен кәт заманның бір кезінде,
Болыпты Троекуров деген бір бай.

Осы бай Русиямыз шетінде екен,
Құнбатыс заграница бетінде екен.
Ешнәрсеі жеп, семуыз ешнәрсе ішпей,
Сүйінде де тағы жұтпақ шетінде екен.

Бұл кезде ол заманның зәнн ісінде,
Бар ей бір дәнті тіпті бұлық,
Кәбірі қолы жетпек мыстыларды,
Құлм бен жауыр ей тағам мүзеқ,

Дейтұғын «Покровский» қылғалы бар,
Жазғалған құлм болып кол мәжсіқтар.
Тамақ бастық сөгпан атыр ірей,
Ізыгы ол жамантоп ақаңтар.

Пушкиннің бес-алты бет бастауы осылай ғаажан өлеңге түседі. Автор тұмаңсақым түгел теріп жатпайды. Айтылар ойлы, Пушкин Кирилл Петровичтің қорасындағы косалқы бөлмелерде қонақ кутуші ол аты қыздың тұратындығын, олардың ешқандай ауданма атты тамыдығын, тереңдерінін ағаштан екендігін, есіктері қылпатуалы, ал кіттпік Кирилл Петровичтің қолында болатындығын, ешкімнің ол аралдаспайтын бөйсұтарын бақыа қыдыруға шыққанда қызаралы бас қақпай қос кемпір күзетіп жатқан, ақсақ-тесік Кирилл Петровичтің кейіпкерін қиіуге бергі тұратындығын бас жағында ескертеді. Бұл жерді Шәкәрім әттап кетіп, ақсақ шоқ-ақаңтан ашы иттерінін жайдары ауысқан кезін кетеді. Бұлан кейін келетін бір шұмақ повестегі оқиғаның алдын ораті кетеді. «Екінші франшудан бір молда ғаз, Оқыпты Мария деген жалғыз ғаз» — деген жолдар Пушкинде кейінірек айтылады. Повестін бастағы кім шыдайды, Боришкоен ондай маңзатпен бе? деп кеудесін ұрады. Аниудай қайтқанда Андрейдің етінін тапқан өте шығады. Троекуровтың мұжықтары Андрейдің ағашын ұрлап кеседі. Екі мұжық, үш ат Дубровскийдің қолына түседі. Шәкәрімде қолға түскені бір ат, бір мұжық. Атында, өзіне дәре сонда. Уақытта Шабашкин қарсы жұмсайды. Көршімнің кеңін маған алып бер дейді.

Оғай болса жұмысы онай маған,
Тұп-тұзсыз зерттеп жерін сарап.
Заңсыз-тұзыс, ғұзбі,ден жетеқ-ерті,
Неғі адам осындайда жол таппаған, —
деп Шәкәрім Шабашкин жылмаңқаңды. «Заңсыз тұзыс, бұйдаған жетеқ-ерті» деген тіркес Пушкинде жоқ, оны Шәкәрім енгізіп отыр, қазақи деталь қазақтай қалдап, текстке сіңісті кетіп тұр. «Мәхкеме», «адалта», «жандара», «пивеске», «конвой» сөздері тұпнұсқада жоқ, қазақшасында бар. Әр уақыт әдеби жаңнрге ой ыңғынын, өрнегін салады. Сонымен, Дубровский сотқа шақырылады. Секретарь ұзақ сонар дәлелдермен қазылған сот үкімін оқиды. Повесте бұл ұзе сегей-тегейлі айтылып, тоқсан тоқ ғаз дәлел келтіріліп, жүдеген жалқ жабылып, ақыры Дубровскийдін атамекен жері Троекуровтікі бол шыта келеді. Пушкинде бұлар бірқатар бет терді алады. Ал, Шәкәрім оның бәрін тастап кетіп, және зыпыс істейді, ойтпеті, қазақтар ушін сотқан сорақы шешімі шешуі табалмас жұмбақтай, мұны ашыттқан жаңылтпаштай сағызшай созылып шыдамды жеңі, діткеті ұзағалы және өлеңге айналдырта келмейді. Оның есесіне үкімнен кейінгі Дубровскийдін аянышхалі, Троекуровтың жеңіл деп кеудесінде ертіп, кеңет Дубровскийдін жарқаңа қасқырдай жан-жағын жайпап далаға ат шығып тұпнұсқада қарасөзбен қалай қуиті берілсе, өлеңі орнегіне тұскенде де сондай қуат алады.

Андрейге қол қой деп келгендерге,
Жауап берпеңі, аз тұрды ғаран жерге
Ақ, сіз қарт жеміт кетпекпісі,
Оңалтпас оттай ғиып қадаран ерге.
Қаарттанбаң колмен отты шыстыр,
Бір қатып секретарьды кеттіп жыстыр.
Оқ, тышсы ерыстіндай алмсрдың,
Ер ұлысты ар жерге қуып тыстыр.

Мұнадағы: «Ақ іскін қара жеміп», Оңалтпас оқтай тиіп...», «Ок тигеп арыстанай», «Ер мұжықты ор жерге», деген тіркестерді Шәкәрім өз жаныынан қосқан. Пушкинде жоқ. Енді Шәкәрім Владимир оқып жүрген Петербордағы, онда оперді бала екеннін, сабақтас құрбыларын бірер ауыз сөзбен бөйнелеп кетеді. Бір күні бірсыпыра оқиғаны ғаннан. Владимирдің оны сан күбілыпн өзгеріске тұскенін келтіреді. Бұл хатты Владимирдің сут енесі Егоровна дейтұғын бір кемпір жазған ғаз. Шәкәрім хатты ким жазғанынаайтпады. Владимирдің әкесіне келер жолдағы толмаңс ойларын, ат ойнауын Анисимов деп аталатын созді Шәкәрім тәптіштеп хатпай бірер шумақпен келтіреді.

Ат пыр-пыр, арба кұр-кұр,
Қоңырау шылдыр,
Тау, ағаш, кейін қалып қаңтп
Бұлдыр,
Бұлардан Владимир тұк сезбейді,
Түгеті ой, түсеті қиыс неше мыңдап,
Бірі ұшып, бірі сүйт дет тұрды мыңдап.
Тұрғанын білмпі болмас не дайындап.

Бұл жолдарды аударма деп қалай айтасыз. Пушкин топырағында туған жаңа дастан, Дубровский тұрғысы тұсан емес пе?! Пушкиннің фразасында, деталдарындағы артық сөз, қимыл кемелеңсем ұшырасады. Сонын өзінде ғаз жаңалыны іріктеп толған, жаңынан жаңа ұғымдар, тіркестер, детальдар косып, барынша қысқарту істеуіне шыратып, шымыр деңгелетеді. Ал, позиясынан шалқып, шабытты шаңдай ашып, анықлдап тәнділ отыратын Пушкин қарасөзге келгенде тым ұнемшіл әрі ағрапайыс ықсып берген фразаларынын ішінде ирім-ирім кооқ жатады. Бояуды үсті-үстіне жақпай жұқа тастап, оқиғаларыма атпалуын сыр бергп, шаңы шаңдап сыналата бергеді. Шәкәрім сол әдісті тұсінін барып, қарағаңу котара салмай, немкеттіі өрнектей салайын деемі, он бір бұлаңнен ойнатып, созып тіпіштеп ешбір сыпайы тартып, ашық есік калдырмай, капыла жібермей, бұлқідетін, биіктетін береді. Ғазақ, оқушыларынын эстетикалық талғамын тәуір білетін дейтр Дубровский хикаясын ана тілінде өрнік жүргізеді. Екі шығарманы қатар қойып салыстырушы ғаз тұпнұсқа мен қазақшасынын арасындағы ерілік ашылмашылықтарды ангарады. Кереті жерінде текстке қосымша детальдар қосып, тап сол тұсынын өрнектіне терненжеткізу гой. Сондай ұқсату, кеңшыдану жолында қазақ ақынынсинбек сінірген және сол сінбек-ше кетпеуге Қаратан тарз-ларды ашуы толығырақ қамтып алуы сала. Уақыта ширатылып, шиебереді. Тұлқі тұлпы бірдей ақ-ақ тис. Фразеологиялық Дубровский Мариямды Кириловнаі алдынла сырмен ді «Учитель французский» деп жүрген Владимир Дубровский-ке, деп Дубровский форд-ақы іздетеп, іздеп алмайды. Повесте және бір жаңа өлеңгеі Верейский қазақ варпан Варенский кеп ораласы ретінде.

Кыз ашуы жұбатыпты азар үйлеу,
Сандалып сыртқы жазып, іші ұзаңу
Ерісті сүймесе ол мазаң сатып,
Бізер ма кезінде оқтан сорлы жалғыз.

«Дубровский өнгімесі» жалан ортаңа өнгімесі болмай қазақ қоғамы, дәлаңсыпаңы ойдетісіне, ғаңа дақты бейнелейді. «Досы – мал, – адам мейірімсіздікті» көз ретеліді.

Пушкиннің «Дубровский» ділынынын тарынуен, ешкім Дубровскийдің тұсінін кетуімен томаңа Шәкәрімнің қолынан шы ғаз «Дубровский» өнгімесі».

«Кетпті де заграница — бәтпен елге
Жайлы ды қылы осет, талай жерді
Жан ашыр ма, ақылы жанасар ма,
Біздің қазақ сорлының бұндай ерді

Залым кім, парақор кім, жазасы
Қаісысы ак жүреті, қаісысы сұр
Кектіі кім, кектіі жеміп кешірсем ы
Кектіі бе қарамаі сөзпін шыдаймы
Ол кезде ондаеы бұлтсыз ашылмаі
Деген сөздерменбіреді. Сойтіп, Х
басында ізденімдік пушкиниана
кезінін косылған қазақ дастаны
Ақырынан бастыпты. Енді ешеш. Ш
бергінде жазған «Дубровский ат
Пушкин повесінін аудармасы
соның қайта қазақша өлеңме
тапқан формасы, қазақ поэзиясы
таңқан нұсқасы. Пушкин фраз
өлеңмен берілген тұрі, повестің
аянды. Повестін негізгі кейіп
нін аттары, іс-әрекеттері сол т
күйінде қалғанымен, қазақ да
өтіп жатқандай әсермен сұрет
катар ауырлап кереке. «Боран
дағы бөлтеп алатын дыдан ашы
Шәкәрім 248 жол өлеңнен тұсірілі
ғы атпарына жасаған сат-пат
болмасқа ма? Ешнәрсе ақтаған. Шо
Марьяны Иван Петровичі Б
вестерінін» ішінен «Дубровский
«Метель» тандауы тегін бе, ал бір
ауыз тұрмысынан жаңан да, ек
іштіме қашықтау тұрып. Ж, ал
бір ермек ұшін қаза салды ма? П
прозасынын сықырлы да сонд
адам қалай кіріп кетуінін ер
тармай қалады. Бірінін сонбірінд
да екеуін де ешеріп тастаған ді
ініндін жайланатында ұқсайды. «Б
ғаз тастаңды сол тұмсығынан ал
«Мын сегіз жұз он бір жыл шам
он екінші жылменен арасындаг
талады. Самойло Сагродонович
де Забрин Гаврилович! Нина
(Пушкин) Ненарадзеі деген і
сінде шалқып жүрін жатады.
Марьяны, Сергей Іванович! Сол
жетіп. Жаңа ғана ойнап ойнап
жасы айтылмайды! Конактарды
наймы, қарыз ізденамды ізеп, ізді
кетіп кеңеді. Марьяны Владимир
ғаз ақ-сіфіндер (Пушкиндер) ата
порнінді ғашық ейді.

Бұл сарды бәйбіше мен бай да білеп
Екеуін жолыстырмас аіла ісінде,
Ердіменде сүйсем, ерлі-зайыпты,
Мысалы дәп ағы берді қайдағанны.

Жарықтым, сарт келіп өнгімесіз,
Бұл жерде ізденіпсіз, ізденіпсіз ем
Ертеңді-кеш есікті бостатпасын,
Сандалғанды ешқашан ашпасын.

Бейуақытта қақпаны тарсылдатпа
Эпостегін, мәдаін жыты іздатпа.
Осындағыар тұныштығы, бірнеді ғой
Өтеңінен қызығын қатты іздатпа.

Қатасынын бастығын ұмытып кет
Әдеріксіп тәбесі кокше жетіп,
Мұны неге сонысқа жібердесіз,
Өз қаруынмен ұрып-соғып, ізденіп.

Тұпнұсқада осы төрт шумақ дастаның ішінде жұр. Қызының шешесі Владимирді «кеңеп-мұжма» қызынын жанынан тыйып салы гітті салқын қабақпен ұстады Пушкинде кәзыатуған уйнін тастап к ашар аладына цыш-цыгырық і ғаз! Жақсы емес. Сыртта і ұлы бастайды. Бұл ұлының ісінде і кетеңіде, бірінен Мариянын ұйінен ұрланып шыққанын суреттейді.

Бірқатар Шәкәрім сілдерінің а бергі заманғы аудармаларынан і кінді екінші тілден, яғни фрз аныдыны не неміс тілдерінен а Мысалы, Қаратаңда Пушкиннің «Е нын» Просперо Мериеттен алы малаған. Шәкәрімге екіаралық т кажеті шамалы ед, біріншіден о зақтың жайбаңда позициясынын не салуы ыңғайлы ділі, екіншіден тілін жақсы біледі. Россия өмірі бары мод жазуды-тұрын. Пушкин засына барушынын өзінде ғаңды, үйлесімділік ғой. Сонын, Абай, Шо одан бері қазақтың халық ақын Пушкин поэзиясынын, прозасы сырқа кайтарып ақынын, ұлттық бөктеп жаңадан бір тын орп ашып і керті.

Бір ауыз сөзбен ізденіп, Абай, Шоқ
Ертеңгі-кеш есікті бостатпасын,
Ізденіп, ізденіп, ізденіп, ізденіп.